International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

मध्ययुगीन महाराष्ट्राच्या भक्ती चळवळीतील प्रमुख संत

श्री. ब्रह्मदेव विठ्ठल शिंदे

संशोधक विद्यार्थी, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर

Corresponding Author – श्री. ब्रह्मदेव विठ्ठल शिंदे

DOI - 10.5281/zenodo.19756164

सारांश (Abstract):

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील म्हणजे १३ व्या शतकापासून १७ व्या शतकापर्यंतच्या भक्ती चळवळीने महाराष्ट्रातील धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक जीवनावर मोठा प्रभाव पडलेला आढळून येतो . या चळवळीने भक्तीला धर्माच्या केंद्रस्थानी ठेवून धार्मिक अनुभूतीला एक नवीन दिशा दिली. महाराष्ट्राच्या भूमीस संताची भूमी म्हणून ओळखली जाते. पंढरपूर मधील श्री विठ्ठल तथा पांडुरंग या देवतेस अनेक संतांनी आपले प्रमुख श्रद्धास्थान मानून त्याद्वारे आपली शिकवण दिली. तात्कालिक समाजातील अनेक अनिष्ठ रूढी परंपरा यांना छेद देत समाजास समतेचा, स्वातंत्र्याचा, बंधुतेचा दृष्टीकोन दिला. भक्ती चळवळीतील प्रमुख संतांनी भक्तीच्या माध्यमातून समाजातील विविध समस्यांचा सामना करून तात्कालिक धर्म आणि समाजात एक नवीन परिवर्तन घडवले. विविध प्रदेशांमध्ये भक्ती चळवळ स्वतंत्रपणे विकसित झाली आणि त्यानुसार तिने वेगवेगळे स्वरूप घेतले. सदर लेखामध्ये महाराष्ट्रातील प्रमुख संतांचे जीवन, कार्य आणि त्यांच्या भक्ती चळवळीतील योगदान यांचा अभ्यास केला आहे.

प्रस्तावना:

मध्ययुगीन भारतात भक्ती चळवळीने समाजास एक नवा मार्ग दर्शवला. महाराष्ट्रातील संतांचा या चळवळीत विशेष स्थान आहे. महाराष्ट्रात भक्ती चळवळ वारकरी संप्रदायाच्या स्वरूपात विकसित पावली. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत एकनाथ, आणि संत तुकाराम आदी संतांनी या चळवळीला दिशा दिली. विठोबाच्या भक्तीतून प्रकट झालेल्या या चळवळीने समाजात जातीयतेच्या बंधनांना झुगारून समानतेचा संदेश दिला. संतांनी रचलेले अभंग आणि ओव्या महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनाचा अविभाज्य भाग बनले. संतांच्या जीवनाच्या प्रमुख पैलूंचा अभ्यास करून त्यांच्या कार्याचा व शिकवणीचा समाजावर कसा प्रभाव पडला हे समजून घेणे आवश्यक आहे. म्हणून सदर संशोधनामध्ये महाराष्ट्रातील प्रमुख संतांची थोडक्यात माहिती घेणार आहोत.

१. संत ज्ञानेश्वर: (इ.स. १२७५ ते १२९६):

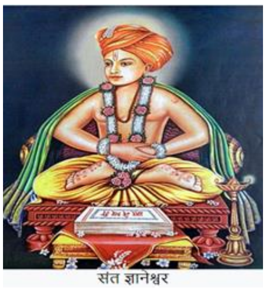

संत ज्ञानेश्वर

संत ज्ञानेश्वर तथा ज्ञानेश्वर विठ्ठलपंत कुलकर्णी यांचा जन्म सध्याच्या पैठण तालुक्यातील आपेगाव या गावी झाला. त्यांना ज्ञानेश्वर, ज्ञानदेव, किंवा माऊली म्हणूनही ओळखले जाते. ज्ञानेश्वर हे भागवत संप्रदायाचे प्रवर्तक, योगी व तत्त्वज्ञ होते. फक्त १६ वर्षांच्या लहान आयुष्यात त्यांनी (भावार्थदीपिका) ज्ञानेश्वरी (भगवद्गीतेवरील भाष्य) आणि अमृतानुभव या ग्रंथांची रचना केली व चांगदेवपासष्टी व हरिपाठाचे अभंग ह्या त्यांच्या काव्यरचना आहेत त्यातून त्यांची प्रगल्भ आध्यात्मिक अंतर्दृष्टी व्यक्त झाली. अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञानाविषयक विचार मराठीतूनही व्यक्त करता येतात, असा विश्वास संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ग्रंथकर्तृत्वातून निर्माण केला. त्यामुळे समाजातील सर्व थरांतील लोकांना आध्यात्मिक प्रेरणा मिळाली. संत ज्ञानेश्वरांच्या विचारांमध्ये अद्वैतवादी वेदांत तत्त्वज्ञान आणि भगवान विष्णूचा अवतार असलेल्या विठ्ठलाच्या भक्तीवर आणि योगावर भर देण्यात आला आहे. त्यांच्या वारशाने एकनाथ आणि तुकाराम यांसारख्या संत-कवींना प्रेरणा दिली आणि ते महाराष्ट्रातील हिंदू धर्मातील वारकरी (विठोबा-कृष्ण) भक्ती परंपरेचे संस्थापक आहेत. संत ज्ञानेश्वरांनी इ.स. १२९६ मध्ये आळंदी येथे संजीवन समाधी घेतली.

२. संत तुकाराम महाराज: (इ. स. १६०८ ते १६५० सुमारे)

संत तुकाराम महाराज

संत तुकाराम महाराज म्हणजेच तुकाराम बोल्होबा आंबिले यांचा जन्म देहू या गावी झाला. त्यांना भक्ती चळवळीतील सर्वात प्रमुख संत मानले जाते. त्यांच्या अभंगांनी आणि काव्यांनी भक्तीची गोडी दिली. तुकारामांच्या गाथा या संग्रहामध्ये अभंग, भक्ती, एकात्मता आणि सामाजिक न्यायाचे संदेश असलेले आढळते. त्यांची भगवान विष्णूचा अवतार असलेल्या 'विठोबा' भक्ती आणि त्यांच्या तत्त्वज्ञानाने समाजातील अंधश्रद्धा आणि जातिवादाच्या विरोधात आवाज असंख्य भक्तांना परमात्म्याशी प्रेमळ आणि अतूट संबंध जोपासण्यासाठी प्रेरित केले. त्यांचा वारसा वारकर्यांसाठी मार्गदर्शक प्रकाश म्हणून टिकून आहे, भक्ती, नम्रता आणि परमात्म्यावरील प्रेमाचे सार अंतर्भूत आहे. सतराव्या शतकामध्ये सामाजिक प्रबोधनाचे मुहूर्तमेढ रोवणारे सुधारक संत म्हणून तुकाराम उठवला. त्यांच्या कवितेतून विठ्ठोबावरची त्यांची गाढ भक्ती दिसून येते. तुकारामांनी आपल्या कवितांद्वारे महाराजांचा उल्लेख केला जातो. तुकाराम महाराज वास्तववादी निर्भीड आणि वेळप्रसंगी समाजातील दांभिकपणावर रोखठोक शब्दांमध्ये प्रहार करणारे संत होते.

३. संत एकनाथ महाराज: (इ.स. १५३३ ते १५९९)

Eknath on a 2003 stamp of India

सर्वसाधारणपणे नाथ म्हणून ओळखले जाणारे संत एकनाथ (जन्म : पैठण) हे महाराष्ट्रतील वारकरी संप्रदायातले एक संत होते. त्यांनी 'एकनाथी भागवत' आणि 'अभंग' यासारखे ग्रंथ लिहिले. त्यांच्या भारुड या नाट्यप्रकारातून मराठी संस्कृतीचे समृद्धिकरण आणि भक्ति विचारांची गोडी निर्माण झाली. संत एकनाथ महाराजांनी भक्ती, साधना आणि समाजसुधारणा यांचे संगम साधले.

४. संत नामदेव : (इ.स. १२७० ते १३५०)

Namdev (second from right) with other bhagats of Hinduism: Ravidas, Kabir and Pipa.

संत नामदेव यांनी भक्ती चळवळीवर अमिट छाप सोडली. ते एक संत-कवी होते जे त्यांच्या दैवी भक्तीसाठी आदरणीय होते. नामदेवांच्या शिकवणुकीत जात-पात किंवा धर्माचा विचार न करता प्रेम आणि ईश्वराला शरण जाण्याच्या मार्गावर जोर देण्यात आला. ते मराठी भाषांमधील सर्वाधिक जुन्या काळातील कवींपैकी एक होते. त्यांनी व्रज भाषांमध्येही काव्ये रचली. शिखांच्या गुरू ग्रंथसाहिबातले चरित्रकार, आत्मचरित्रकार आणि अभंग (भक्तीगीते)‘कीर्तना’च्या माध्यमातून भागवत धर्म पंजाबपर्यंत नेणारे आद्य प्रचारक होते.

४. **संत गोरा कुंभार :** (सुमारे इ. स. १२६७ ते १३१७)

संत गोरा कुंभार हे महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदायातील संत होते. ते संत नामदेव व संत ज्ञानेश्वरांचे समकालीन मानले जातात. महाराष्ट्राच्या भक्ती चळवळीतील आणि वारकरी संप्रदायातील एक आदरणीय व्यक्ती, व्यापाराने कुंभार होते. त्यांचा नम्र व्यवसाय असूनही, गोरा कुंभार यांचा आध्यात्मिक प्रवास आणि ईश्वरावरील भक्ती प्रगल्भ होती. त्यांनी भक्ती परंपरेचे सार त्यांच्या साध्या आणि ईश्वरावरील प्रामाणिक प्रेमातून स्पष्ट केले.

५. संत जनाबाई : (सुमारे इ.स. १२५८ ते १३५०)

संत जनाबाई या हिंदू परंपरेतील एक मराठी संत कवयित्री होत्या .महाराष्ट्रातील गंगाखेड येथील दमा आणि करुंड यांच्या पोटी जनाबाईंचा जन्म झाला. जातिव्यवस्थेखाली हे जोडपे मातंग समाजाचे होते. आई वारल्यानंतर त्यांचे वडील जनाबाईंना पंढरपूरला घेऊन गेले. लहानपणापासून जनाबाईंनी पंढरपूर येथे

राहणाऱ्या दामाशेट (संत नामदेव यांचे वडील) यांच्या घरात मोलकरीण म्हणून काम केले. संत जनाबाईंचे एकूण सुमारे ३५० अभंग सकल संत गाथा या ग्रंथात आढळून येतात. संत जनाबाईंचे बरेचसे अभंग नामदेव गाथेमध्ये आहेत. त्यांचे अभंग कृष्णजन्म, थाळीपाक, प्रल्हादचरित्र, बालक्रीडा या विषयांवर आहेत.

६. समर्थ रामदास : (इ. स. १६०८ जांब - १६८१)

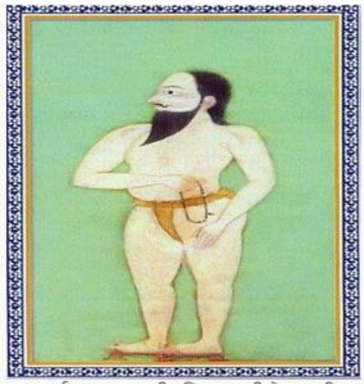

समर्थ रामदास स्वामी - चित्रकार :श्री मेरु स्वामी

समर्थ रामदास, जन्म नाव - नारायण सूर्याजी हे महाराष्ट्रातील कवी व समर्थ संप्रदायाचे संस्थापक होते. रामाला व हनुमंताला उपास्य मानणाऱ्या समर्थ रामदासांनी परमार्थ, स्वधर्मनिष्ठा, राष्ट्रप्रेम यांच्या प्रसारार्थ महाराष्ट्रात प्रबोधन व संघटन केले. ते संत तुकारामांचे समकालीन होते. राजकारण धर्मकारणात जाणीवपूर्वक अंतर्भूत करणारे रामदास हे एकमेव महाराष्ट्रीय संत होते.पर्यावरणावर प्रबोधन आणि " दासबोध "या ग्रंथाचे लिखाणही त्यांनी केले आहे.

७. संत नरहरी सोनार : (इ.स. १२५४ ते १२८५ सुमारे)

संत नरहरी सोनार वारकरी संप्रदायातील प्रथम शैव उपासक होते. पण एकदा शिव आणि विठ्ठल एकच आहेत असा त्यांना साक्षात्कार झाला आणि त्यांनी आपला जीवनमार्ग विठ्ठलमय करून टाकला. संत नरहरी सोनार यांना " अभंग " हा शब्दप्रयोग करण्याचे श्रेय दिले जाते. भक्ती काव्याची एक वेगळी शैली ज्यामध्ये साधेपणा आणि भावनिक खोली आहे. आपल्या अभंगांद्वारे महाराष्ट्राच्या अध्यात्मिक परिदृश्यावर कायमस्वरूपी प्रभाव टाकून दैवी प्रीती आणि शरणागती व्यक्त केली.

८. संत सावता माळी : (इ .स. १२५० ते १२९५)

संत सावता माळी हे एक मराठी संतकवी होते. अरण (तालुका-माढा; जिल्हा-सोलापूर) हे त्यांचे गाव होय. शेतीचा व्यवसाय सांभाळून ते भजन-पूजन करीत असत. सावता माळी हे कर्तव्य आणि कर्म करीत राहणे हीच खरी ईश्वरसेवा अशी प्रवृत्तिमार्गी शिकवण देणारे सत आहेत. वारकरी संप्रदायातील एक श्रेष्ठ आणि ज्येष्ठ संत म्हणून त्यांचा लौकिक आहे. श्री विठ्ठल हेच त्यांचे परमदैवत होते. ते कधीही पंढरपूरला गेले नाहीत. प्रत्यक्ष पांडुरंगच त्यांना

भेटावयास आले. ते कर्ममार्गी संत होते. 'कर्मे ईशु भजावा' हीच त्यांची वृत्ती होती. पंढरपूरच्या विठ्ठलाची पालखी वर्षातून एकदा खास त्यांना भेटावयास येत असते. त्यांचे लोकप्रिय भजन खालीलप्रमाणे -

'आमची माळियाची जात, शेत लावू बागाईत'
'कांदा मुळा भाजी अवघी | विठाबाई माझी'
'लसुण मिरची कोथंबिरी | अवघा झाला माझा हरि ||'

९. संत चोखामेळा : (इ.स. १२७३ ते १३३८).

पंढरपूरच्या विठ्ठल मंदिराच्या द्वाराजवळ असलेली चोखामेळा यांची समाधी तथा मंदिर

संत चोखामेळा (चोखोबा) हे यादव काळातील नामदेवांच्या संतमेळ्यातील वारकरी संप्रदायातील कवी होते. संत चोखोबा हे एक, संत ज्ञानेश्वरांच्या प्रभावळीतले संत होते. संत नामदेव हे त्यांचे गुरू होत .पहिल्या दलित कवींपैकी एक असणारे संत चोखामेळा तत्कालीन सामाजिक विषमतेमुळे होरपळून निघाले ते शुद्र-अतिशुद्र, गावगाडा, समाज जीवन, भौतिक व्यवहार, उच्चनीचता व वर्णव्यवस्था यांच्या विळख्यात अडकले. त्यांच्या प्रभावी अभंगांद्वारे संत चोखामेला यांनी समानता, करुणा आणि सन्मानाचे संदेश दिले, न्याय्य आणि सर्वसमावेशक समाजाचा पुरस्कार केला. त्यांचे समाधीमंदिर पंढरपूर येथे आढळून येते.

१०. संत दामाजी पंत : (इ.स.चे १५ वे शतक)

संत दामाजी पंत, महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध संतांपैकी एक १५ व्या शतकातील मराठी कवी होते, ते भगवान विठोबाचे एकनिष्ठ संरक्षक होते. बिदर येथील महंमदशहाच्या दरबारात सैन्याचे सेनापती होते, त्यांनी अब्दुलशहाशी झालेल्या लढाईमध्ये विजय मिळविल्याने खजिनदार हे पद देऊन मंगळवेढा या ठिकाणी मामलेदारी देण्यात आली परंतू त्यांनी इ.स. १३७८ च्या भीषण दुष्काळामुळे जनता हवालदिल झाल्याने धान्याची भरलेले कोठारे जनतेसाठी खुली करून संवेदनशीलता दाखविली होती, विशेषत: दुष्काळ आणि टंचाईच्या काळात संत दामाजी पंत यांच्या नि:स्वार्थ सेवेमुळे त्यांना लोकांचे प्रिय बनले. त्यांच्या कृतींमुळे भक्ती आणि सामाजिक जबाबदारीचे खरे मर्म दिसून आले आणि महाराष्ट्रातील संतांमध्ये दया आणि उदारतेचा चिरस्थायी वारसा राहिला. मंगळवेढ्यात अनेक संत होऊन गेलेत्यांपैकी . संत दामाजी पंत, चोखामेळा व कान्होपात्रा हे संत प्रसिद्ध आहेत.

११. संत सोपान : (इ.स. १२७४ ते १२९७ सुमारे)

The siblings Muktabai, Sopan, Jñāneśvar and Nivruttinath seated on the flying wall greet Changdev Maharaj seated on a tiger. In the centre, Changdev bows to Jñāneśvar.

विठ्ठलपंत व रुक्मिणी यांच्या संत निवृत्तीनाथ व संत ज्ञानेश्वर यांच्यानंतरचे आणि संत मुक्ताबाई या बहिणीच्या अगोदरचे अपत्य म्हणजे संत सोपानदेव होत. संत सोपान यांनी भगवद्गीतेचे मराठीत " सोपादेवी " असे भाषांतर करून त्यांनी मराठी साहित्यात मोलाचे योगदान दिले . त्यांच्या भाषांतरामुळे गीतेतील सखोल शिकवण लोकांपर्यंत पोहोचू शकली. त्यांनी १२९७ साली सासवड येथे समाधी घेतली.

निष्कर्ष:

मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील संतांनी उभारलेले भक्ती चळवळ समाजातील विविध क्षेत्रात अमुलाग्र परिवर्तन घडवणारी ठरली. त्यांच्या उपदेशांनी आणि कार्यांनी सामाजिक असमानता, अंधश्रद्धा आणि जातिवादाच्या विरोधात एक मजबूत विचार व चळवळ उभा राहिली. भक्ती चळवळीने महाराष्ट्रातील सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि धार्मिक जीवनाला नवा दिशा दिला. म्हणूनच संत बहिणाबाई म्हणतात-

संतकृपा झाली । इमारत फळा आली ॥
ज्ञानदेवें रचिला पाया । उभारिले देवालया ॥
नामा तयाचा कंकर । तेणे केला हा विस्तार ॥
जनार्दन एकनाथ । खांब दिला भागवत ॥
तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाश ॥
बहेणी फडकते ध्वजा । निरुपण आले ओजा ॥

भक्ती चळवळीने धर्माला एक नवीन दृष्टिकोन दिला, ज्यामुळे सामाजिक सुधारणा आणि धार्मिक नवचैतन्य निर्माण झाले. विविध प्रांतांमध्ये विकसित झालेल्या या चळवळीने प्रादेशिक संस्कृतींना समृद्ध केले आणि एक नवा धार्मिक प्रवाह निर्माण केला. महाराष्ट्रातील या परंपरेस वारकरी परंपरा असे संबोधले जाते. या चळवळीच्या प्रभावामुळे भारतीय समाजात भक्तीचा एक सशक्त आणि व्यापक संप्रदाय निर्माण झाला, ज्याचा प्रभाव आजही अनुभवता येतो.

संदर्भ :

१. नाईक डी. जी, (१९९२), भक्ती साहित्याचा इतिहास, देऊसकर प्रकाशन पुणे.
२. पाटील ग के, (१९८४), मध्ययुगीन भारतातील भक्ती चळवळीचा सामाजिक प्रभाव, मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद.
३. शर्मा रामकृष्ण, (२००५), भारताची धार्मिक परंपरा, साहित्य अकादमी, नवी दिल्ली
४. देसाई अनंत, (१९९५), उत्तर भारतीय भक्ती साहित्याचा इतिहास, चौखंबा संस्कृत सीरीज वाराणसी.

५. वेबसाईट- *https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%A8%E0%A4%BE%E0%A4% AE%E0%A4%A6%E0%A5%87%E0%A4%B5*

६. ठुंगरे महादेव, (२०२१), महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ, महाराष्ट्र राजभाषा आयोग पुणे.

७. शिंदे द मा, (२०२०), संत ज्ञानेश्वरींच्या शिक्षणाचा इतिहास, विद्यानिधी प्रकाशन नाशिक.